

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Безперечно, що такий складний етап в історії України, коли розпадалася радянська система, привернув увагу великої кількості дослідників. Вже у лютому 1990 р. було прийнято рішення про перегляд статті 6-ої Конституції СРСР, і в березні позачерговий III з'їзд депутатів СРСР скасував положення про “керівну роль КПРС”. Таким чином було зроблено перший крок для юридичного узаконення багатопартійності у Радянському Союзі. В Україні 17 жовтня 1990 р. на другій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено прийняти рішення щодо закону про політичні партії та організації в УРСР та закон про вибори в УРСР на багатопартійній основі.

З огляду на це наукове значення нашого дослідження зумовлене об'єктивною потребою в характеристиці та аналізі основних надбань з проблеми, оскільки з'явилися численні праці, присвячені партійній проблематиці, що потребують історіографічного осмислення. Мета нашого дослідження полягає у розкритті провідних тенденцій накопичення знань з історії формування партій у колишній УРСР, з'ясуванні повноти досліджень, окресленні перспектив подальшого вивчення. Завдання полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць про розвиток багатопартійності в УРСР у роки перебудови.

На межі 1980–90-х рр. вітчизняні дослідники спробували дослідити теоретичні аспекти становлення багатопартійності, класифікувати та типологізувати нові партійні утворення, з'ясу-

вати початки їх формування, програмові цілі, проаналізувати етапи становлення першої, альтернативної комуністичної партії, політичної організації – Народного руху України (далі НРУ).

Початок 1990-х рр. ознаменувався виходом публікацій безпосередніх учасників радикально-політичних процесів, що відбувались в Україні. Вони висвітлювали політичну боротьбу, були насичені гарячою полемікою, закладали основи нових тенденцій в історіографії. Перш за все потрібно звернути увагу на статті та інтерв'ю лідерів новостворених партій, які були вміщені здебільшого в періодичній пресі і носили переважно публіцистичний характер. У цих роботах знаходимо важливі відомості про формування нових партій та їх непрості відносини з комуністичною партією України (КПУ). Були зроблені перші спроби власних, часто суб'єктивних, оцінок, автори торкалися внутрішньої та міжпартійної боротьби, взаємостосунків засновників партій, їх громадсько-політичної діяльності, апелювали до історичного досвіду¹.

Зокрема, М. Горинь – один з організаторів Координаційного Комітету національно-визвольних рухів народів СРСР, говорив про те, що на 1991 р. ми ще не мали політичних партій, готових очолити процес заміни влади².

З'явилися перші праці професійних дослідників, в яких була зроблена спроба проаналізувати процес становлення багатопартійності. У цьому контексті ґрунтовною виявилася стаття В. Литвина, в якій досліджувалось створення нових політичних партій в Україні та книга А. Камінського, де значне місце відведено партійній проблематиці³.

Над проблемами партієтворення розпочали працювати такі дослідники як К. Астахова, Є. Базовкін, Є. Болтарович. Вони порушували конкретно-історичні питання багатопартійності, теоретичні засади її формування, але базувалися вказані праці переважно на матеріалах преси і поточних архівах⁴.

Паралельно розпочалося збирання документів громадських рухів і партій. Активісти новостворених партій закладали підвалини документальної бази історії українського національно-демократичного руху. У ці роки було видано декілька збірників документів, наприклад “Другі Всеукраїнські Збори Народного

руху України: Документи”, “Ідейні засади ДемПУ: з матеріалів установчого з’їзду”. З інтересом була сприйнята праця А. Слюсаренка і М. Томенка “Нові політичні партії України: Довідник”, яка містила не лише витяги з програмних документів політичних партій, а й теоретичні узагальнення, класифікацію та історичні відомості про них; їхня ж “Історія української Конституції”, де читаємо про програми політичних партій, що є джерелом для дослідження участі останніх у становленні політичної системи України⁵.

Стаття О. Гараня “Багатопартійність в Україні: формування, проблеми, перспективи” була першою спробою зафіксувати процес становлення нових політичних сил. Автор зауважив, що перший етап становлення багатопартійності охоплює 1988 р., хоча тоді ще не стояло питання про формування політичних партій, а головним завданням на той час для демократичних сил було створити широке об’єднання на зразок народного фронту. Другий етап – це 1989 р. – поч. 1990 р., який характеризувався становленням Руху і фактичною легалізацією політичного плюралізму. Початком третього етапу автор вважав березень-квітень 1990 р., коли відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і було створено Народну Раду⁶.

У наступній праці “Убити дракона. З історії Руху та нових партій України” О. Гарань застеріг колишніх опозиціонерів від політичного переродження у “синьо-жовтих” більшовиків⁷.

Слідом за О. Гаранем спробував періодизувати партійне будівництво в Україні Є. Болтарович, який першим етапом становлення партійної системи України назвав період з 1988 по 1991 рр. А от А. Білоус у формуванні політичного спектра в Україні виділив аж три етапи: допартійний, початкової багатопартійності і посткомуністичний, а початки багатопартійності пов’язав з виникненням неформального руху. Дослідниця О. Волчан висловила думку, що допартійний етап розпочався із 1986 р., коли власне вже почалася критика КПСР⁸.

М. Примуш виділив три етапи: від хрущовської відлиги до початку горбачовської перебудови, коли якраз і почали формуватися об’єднання, на основі яких утворилися партії, другий – від кінця 80-х рр. і до середини 1991 р., і третій – після 1991 р.⁹

С. Здіорук та В. Бичек початок першого етапу багатопартійності віднесли до 1989–1990 рр. (виникнення НРУ), а завершення цього етапу відбулося, на їх думку, лише у 1993 р., коли було зареєстровано заборонену в серпні 1991 р. КПУ. Характерною рисою партійного генезису вони назвали те, що всі тогочасні партії були антикомуністичними¹⁰.

Першим етапом багатопартійності в УРСР П. Панченко назвав період з середини 1988 р. по березень 1990 р., коли почали формуватися умови для встановлення політичного плюралізму. Початок другого етапу автор обмежив жовтнем 1990 р., коли було скасовано 6-ту статтю Конституції СРСР¹¹.

Л. Кормич, П. Шелест та М. Бабій у спільній монографії “Формування партійної системи сучасної України” виділили три етапи: нелегально-напівлегальний (розпочався з часу шістдесятників), період репресій та третій – час перебудови¹².

На думку одеських науковців І. Калмакана та О. Бриндака, українські партії беруть свій початок ще від часів створення УГГ, тобто з 1976 р.¹³

За твердженням О. Волчан, точкою відліку переходу до багатопартійності у колишніх республіках СРСР можна назвати березень 1990 р., коли була змінена редакція 6-ої статті Конституції СРСР. Дослідниця також звернула увагу на особливості формування партійної системи (нові партії виникали в умовах відриву громадян від політики, їх утворення дозволялося владою, швидке оформлення крайніх флангів було наслідком загострення політичної, соціальної та економічної ситуації у суспільстві)¹⁴.

У монографії “Політична арена України: дійові особи та виконавці” В. Литвин розглянув процес виникнення перших партій, і наголосив, що їх поява була закономірним процесом, бо мала соціальні причини, і ми повністю погоджуємось з таким твердженням, оскільки лише спрощені і часто надумані уявлення про соціальну однорідність суспільства породжували претензії КПРС на монопольне право представляти інтереси всього народу. Про те, що виникнення нових політичних об’єктів зумовлювалося динамікою внутрішніх чинників (намаганням громадськості прискорити процес перебудови, подолання на-

слідків Чорнобильської катастрофи і духовного Чорнобиля як політики русифікації) написав О. Гарань у своїй докторській дисертації “Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.”¹⁵.

На думку одеських дослідників К. Кормича та П. Шелеста, поява українських політичних партій стимулювалась зміною системи мислення та шляхом критики офіційної політики КПРС¹⁶.

У дисертації В. Марчука “Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (др. пол. 80-х – пер. пол. 90-х рр.)” у другому розділі розглянуто традиції формування багатопартійності, історію цих утворень та політичні процеси, що змінили перебіг подій і призвели до поступової структуризації багатопартійної системи¹⁷.

О. Пилипенко визначив ідейно-політичні витoki українського національно-демократичного руху др. пол. 1980-х – поч. 1990-х рр. Питання політичного суверенітету він розглянув в єдності з питаннями економічними. Історик підкреслив, що в Україні процес формування політичного руху пройшов із запізненням, що було пов’язано з протидією республіканських властей¹⁸.

У науковій праці В. Сімперовича “Історіографія національно-демократичного руху” змістовно викладено формування багатопартійності та історію неформальних організацій, Української Гельсінської спілки та НРУ у роки перебудови. Найбільш обґрунтованим початком сучасної багатопартійності автор назвав рубіж 1980–90-х рр. На його думку, саме тоді відбулася активізація національної самосвідомості, що призвело до створення неформальних об’єднань як чинника подальшої політизації, влада визнала багатопартійність на державному рівні. Дослідження проблеми багатопартійності автор поділив на три етапи: 1988–1991 рр., 1991 – сер. 1990-х рр., др. пол. 1990-х рр. – поч. XXI ст. На першому етапі, зауважив автор, започатковано історіографію проблеми – частина науковців засуджувала національно-демократичний рух, інша – бачила у ньому суб’єкта майбутньої політичної системи. У рамках другого етапу вже розпочалося, на думку дослідника, об’єктивне вивчення теми і

з'явилися перші праці, побудовані на нових методологічних засадах. Третій етап, зрозуміло, продовжується до сьогодні і характеризується об'єктивністю¹⁹.

Характерні риси та особливості процесу формування вітчизняної багатопартійності проаналізував і О. Бойко. Він зазначив, що хоча наприкінці 1990 р. політична палітра нових партій України була дуже строкатою, та проте чітко визначеною: праві, центр та ліві²⁰.

У колективній монографії “Політична система сучасної України” вказано, що причинами становлення багатопартійності стали дві тенденції: у середині КПРС виникли демократичні сили, які відокремились та створили власні партійні формування, друга – інші політичні партії формувались з колишніх опозиційних сил, які в умовах гласності оформилися в політичні організації. Подібної думки щодо витоків українських партій дотримується і М. Примуш²¹.

Одними з перших, хто виклав нові підходи до класифікації політичних партій УРСР часів перебудови, були А. Слюсаренко і М. Томенко. У спільній роботі “Спроба класифікації політичних партій України” вони зауважили, що більшість партій не конкретизували, виразниками інтересів яких суспільних груп були. Дослідники виокремили групи партій – федералісти, конфедералісти, самостійники, вказали ознаки, за якими можна класифікувати партії, це: ставлення партій до державного устрою України, їх відношення до економіки та бачення майбутньої політики²².

Історик К. Богомаз у монографії “Політичні партії і громадські організації на Україні” умовно поділив партії на три групи: 1) політичні організації, які більше нагадували гуртки вузького кола однодумців; 2) партії, які функціонували на регіональному рівні; 3) численні партії (УРП, ДемПУ), які мали відомих лідерів і свої структури в багатьох областях України²³.

Спроби класифікації знаходимо і в монографії В. Кременя і Є. Базовкіна “Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів”, які класифікували партії за довготривалістю існування, повномасштабністю, прагненням прийти до влади, підтримкою, яку мали від народу і визначили чотири

основні спрямування партій: національно-радикальне, націонал-демократичне, соціал-комуністичне та центристське або прагматичне²⁴.

Авторський колектив посібника “Політичні партії України” запропонував таку класифікацію: ультраліві (Всесоюзна комуністична партія більшовиків, Союз комуністів України), ліві (СПУ), лівоцентристські (СДПУ), центристські (ПДВУ, ЛПУ, ЛДПУ, ПЗУ), правоцентристські (НРУ, ДемПУ, УРП, УСелДП), праві (УХДП), ультраправі (ДСУ)²⁵.

В. Малярчук доводив, що на серпень 1991 р. в республіці фактично існувала квазидвопартійна система – КПУ, якій протиставлявся НРУ та ін. організації національно-демократичного спрямування²⁶.

С. Грабовський взяв за базовий критерій поділу ставлення політичних партій до української державності і таким чином поділив їх на партії, що стояли на послідовно незалежницьких, на помірковано державницьких позиціях, і ті партії, що не визнавали незалежності України. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко виділили три течії в політичних структурах: національно-демократичну, ліберально-демократичну, комуністичну. М. Примуш поділив політичний спектр на партії лівого спрямування, правого та центристські. О. Волчан усі новоутворені українські партії поділила згідно ідеологічної ознаки²⁷.

Політичний спектр В. Литвин поділив на ліві партії, праві, центристські, та т.зв. проміжні – ліво-, правоцентристські, загально-демократичні з відтінком сепаратизму, ліберально-демократичні, націонал-демократичні, націонал-радикальні. Перевага даної класифікації, на нашу думку, у послідовному розміщенні політичних партій, а також у виділенні трьох головних груп партій, що дозволяє побачити їх відмінності. Автор виділив групу партій самостійницького характеру, національно-демократичного і загально-демократичну групу. У своїх монографіях вчений розглянув процес виникнення громадських рухів, перших українських партій та організацій, підкреслив функціонування багатопартійної системи в Україні, проблему правлячої партії та опозиції²⁸.

О. Гарань провів наступну класифікацію: ліві (КПУ) та лівий центр (ПДВУ, ДемПУ, зелені, соціал- та ліберал-демократи), правий центр (УРП, УСелДП), крайні праві. Типологізацію політичних партій продовжив П. Саух, який розрізняв політичні сили як комуністичну та антикомуністичну групи. В. Ковтун теж виділив лише дві групи партій – національну та комуністичну²⁹.

Треба відзначити, що програмові цілі політичних партій щодо формування та організації влади в країні спеціально автори не досліджують, а порушують ці проблеми лише при розгляді інших. Зокрема К. Богомаз, не зупиняючись на докладному описі діючих на рубежі 1980–90-х рр. політичних об'єднань, підкреслив, що аналіз програмних документів нових партій дозволив зробити висновок про методи завоювання влади, адже головним завданням нових утворень було розв'язання політичних проблем³⁰.

В. Кремень та Є. Базовкін, спираючись на партійні програми та статuti, перерахували основні установки політичних партій в сфері організації державної влади в країні, вказали на їхнє ставлення до питання щодо міжнародного статусу держави, форми правління. О. Гарань проаналізував перші програмні документи тих партій, які проголосили своєю метою боротьбу за незалежність України³¹.

Проблему практичної діяльності партій в сфері організації державної влади порушив також В. Литвин у зв'язку з участю партій у роботі парламенту, обраного навесні 1990 р. в праці “Політична арена України: дійові особи та виконавці”. Пізніше цю проблему розглянув також В. Гетьман, який висвітлив участь політичних партій республіки у прийнятті Декларації про державний суверенітет, Акту незалежності. Автор розвинув ідею про те, що в процесі прийняття цих документів важливу роль відіграли партії центристського напрямку, які стали поєднуючою силою між депутатами від лівих і правих партій³².

Слід визначити, що проблема практичної участі політичних партій України в сфері організації державної влади фактично повно досліджена лише у роботі О. Терзі “Питання організації державної влади в програмних документах та діяльності сучас-

них політичних партій”, де подано загальну характеристику програмних документів політичних партій, огляд теоретичних уявлень партій щодо організації державної влади, показано практичну діяльність партій, розкрито їх участь у реформуванні вищих органів державної влади. Авторка виокремила проблему взаємодії політичних партій з правлячою елітою у сфері організації влади. Потрібно зауважити, що у такому вигляді ця проблема в літературі ще не була розглянута, хоча окремий її аспект – питання про партію влади – порушується кількома авторами³³.

Зокрема, К. Рябчук написав про те, що партія влади – це неформальна, публічно не сформована, але досить впливова суспільна сила з конкретними політичними, економічними інтересами та міцними засобами їх захисту, це політичний блок, який складається з прагматично орієнтованих та ідеологізованих вищих груп старої номенклатури, представників держапарату, засобів масової інформації і керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства. А от В. Литвин до партії влади відніс керівну еліту, яка являла собою не структуроване і не однорідне утворення, яке увібрало в себе декілька відгалужень, орієнтованих на вищих керівників країни³⁴.

Щодо історії формування окремих партій, то це роботи А. Білоуса, К. Богомаза, Т. Болбат, В. Литвина, В. Михайліва та ін. Більшість праць стосуються загальної історії створення політичних партій без з’ясування обличчя кожної з них, праці носять здебільшого загальний характер і увагу автори приділяють політологічним аспектам питання³⁵.

З такого розмаїття робіт В. Сімперович виокремив найбільш істотні, написані в історико-конкретному вимірі. У другому розділі своєї дисертації “Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.” вчений дав відповідь на питання, наскільки повно цей процес досліджено у вітчизняній історичній науці. Автор звернув увагу на кількісну обмеженість досліджень, які б висвітлювали історію окремих партійних формувань, він також провів історіографічний огляд внеску політичних партій у відновлення незалежності України та підсумував, що найповніше

досліджено теоретичні аспекти зародження партій, і значно менше уваги приділено історичним сторонам становлення української багатопартійності. Дослідження внеску партій у здобуття нашою країною незалежності автор взагалі розглянув як такі, що перебувають на початковому етапі³⁶.

П. Сацький у дисертаційній роботі “Становлення політичної системи в Україні на кін. 1980-х – в пер. пол. 1990-х рр.” поставив перед собою завдання дослідити створення і функціонування громадсько-політичних рухів у республіці, визначити їхню роль у процесі розкладу радянської системи, виявити основні функції цих рухів у процесі створення політичної системи України та розкрити проблему структуризації партійної системи наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в контексті співвідносин партій – правлячих та опозиційних – і успішно виконав свою задачу³⁷.

Надзвичайно змістовними, але часом суб’єктивними є дослідження про політичних діячів, написані людьми, що тривалий час працювали поруч з ними. Це зокрема книги В. Андрущенка, Л. Кравчука, М. Михальченка. У цих працях присутня характеристика особистості діячів, їхні моральні якості, мотиви, якими останні керувалися під час прийняття того чи іншого рішення, що дозволяє нам встановити, в якій мірі від них залежала певна ситуація³⁸.

Щодо політологічних досліджень, то зокрема Г. Дашутін та М. Михальченко порушили питання легітимності органів влади та політичних інститутів держави, розглянули особливості становлення політичної системи та умови, в яких цей процес проходив³⁹.

Значний внесок у дослідження органів державної влади та управління в Україні на межі 1980–90-х рр. належить також представникам юридичної науки. Найзмістовнішими з них є монографії авторів В. Цветкова “Демократія – управління – бюрократія” та В. Горбатенка “Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть”, які дослідили нормативно правове забезпечення процесу, що дозволяє почерпнути інформацію про політико-правові передумови вищезгаданих подій⁴⁰.

Серед найновіших досліджень обраної нами проблеми слід виділити такі праці, які, на нашу думку, є найбільш об'єктивними: “Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку”, “Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій”, “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності”, в яких досліджено місце політичних партій у процесі формування української державності, висвітлено їх боротьбу за власне утвердження. Цінність цих праць полягає у вивченні основних поглядів, у тематичному охопленні значної кількості аспектів становлення політичних структур, а проведений аналіз взаємовідносин між державою та суспільством дозволяє визначити основні закономірності функціонування політичної системи і подає об'єктивну оцінку тогочасної ситуації⁴¹.

Спробою комплексно висвітлити питання політичного життя України кінця ХХ століття стала монографія “Український вибір: політичні системи України ХХ ст. і пошук власної моделі суспільного розвитку”, де проаналізовано характерні риси та наслідки політичних трансформацій у республіці на межі 1980–90-х рр., процес наростання невдоволення в українському суспільному середовищі обмеженим суверенітетом республіки, прагнення народу до незалежної держави. Періоду суспільно-політичних трансформацій України в добу перебудови присвячено X та XI розділи праці, розглянуто наслідки політичних перетворень, описано роль “українського фактору” в остаточній дезінтеграції СРСР⁴².

Що до публікацій документів, то тут відзначимо такі найбільш комплексні праці. Це збірник документів і матеріалів “Україна в ХХ ст. (1900–2000)” – на нашу думку це найповніша публікація документів щодо періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Наведені матеріали дають чітку картину періоду перебудови і дозволяють послідовно відстежити всі події. Також згадаємо працю В. Яблонського “Сучасні політичні партії України”, яка містить програми політичних партій, роботу О. Гараня “Україна багатопартійна: програмні документи нових партій”, збірник документів і матеріалів “Провісники свободи, державності і демократії”, довідник А. Слюсаренка та М. Томенка “Нові політичні партії України”⁴³.

Отже, з історіографічного огляду підсумуємо, що за обраною темою, в основному, з'ясовано питання етапів становлення нових партій, їх класифікації та внеску у державне будівництво. Показово, що автори намагались висвітлити якнайбільше проблем, але це інколи призводило до неглибокого аналізу того чи іншого партійного утворення. В окремих випадках дослідники роблять спробу проаналізувати програмні документи партій, але фактично все зводиться лише до їх переказу. Має місце також суб'єктивна оцінка власної партії і не завжди обґрунтована критика іншої. Позитивним результатом є постановка в літературі низки питань з теми, більш об'єктивний і критичний підхід найновіших досліджень. У подальшій перспективі для науковців є проблеми детальнішого вивчення окремих партійних утворень і вклад кожного з них в організацію державної влади в Україні.

¹ Драч І. „Рух”: обретение пути // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191–199; Чорновіл В. М. Деякі міркування з приводу української перебудови. – К., 1992. – 85 с.

² Горинь М. Запалити свічку у п'яті (міфи, реальність і наші завдання). – К., 1994. – 88 с.

³ Литвин В.М. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55; Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 622 с.

⁴ Астахова К. Становление многопартийности в СССР (1985–1991 гг.). – Харьков, 1991. – 160 с.; Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1990. – № 10. – С. 40–46; Болтарович Є. Погляд на КНДС через призму формування політичної структури суспільства // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 31–46.

⁵ Другі Всеукраїнські Збори Народного руху України: Документи. – К., 1991. – 219 с.; Ідейні засади ДемПУ: з матеріалів установчого з'їзду. – К., 1990. – 116 с.; Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. – К., 1990. – 307 с.; Їхня ж. Історія української Конституції. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.

⁶ Гарань О. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. – К., 1991. – 191 с.

⁷ Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій на Україні. – К., 1993. – 197 с.

⁸ Болтарович Є. Погляд на КНДС через призму формування політичної структури суспільства // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 31–46; Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Волчан О.Ф. Грани политической жизни: теория и практика. – Симферополь, 2001. – 180 с.

⁹ Примуш М. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк: КИТИС, 2000. – 296 с.

¹⁰ Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К., 2001. – 144 с.

¹¹ Панченко П.П. До питання про періодизацію історії України у ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. / [ред. кол. В. Смолій (гол.) та ін.] – К., 2001. – С. 30–31.

¹² Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Формування партійної системи сучасної України. – Одеса, 2000. – 192 с.

¹³ Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с.

¹⁴ Волчан О.Ф. Вказ. праця.

¹⁵ Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 496 с.; Гарань О. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні в 1989–1991 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. істор. наук. – К., 1996. – 29 с.

¹⁶ Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Вказ. праця.

¹⁷ Марчук В.В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (др. пол. 80-х – пер. пол. 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 1996. – 22 с.

¹⁸ Пилипенко О.О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Донецьк, 2003. – 24 с.

¹⁹ Сімперович В.М. Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.: дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 2005. – 241 с.

²⁰ Бойко О.Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – сер. 1991 рр.) : історико-політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. політ. наук. – К., 2003. – 42 с.

²¹ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 2002. – С. 7–33; Примуш М.В. Вказ. праця.

²² Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 102–109.

²³ Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.) Монографія. – К.: ППК при КДУ, 1992. – 144 с.

²⁴ Кремень В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К.: НІСД, 1993. – 92 с.

²⁵ Політичні партії України / [ред. В.М. Якушик]. – К., 1996. – 142 с.

²⁶ Мальярчук В.А. Проблеми представництва політичних партій України у владних структурах (90-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 1997. – 20 с.

²⁷ Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. – К., 2000. – 239 с.; Волчан О.Ф. Вказ. праця; Грабовський С. Державне утвердження України у др. пол. ХХ ст. – К.: “Знання України”, 2002. – 80 с.; Примуш М.В. Вказ. праця.

²⁸ Литвин В.М. Україна: політика, політики, власть. – К.: Альтернативи, 1997. – 335 с.; Його ж. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К.: Наукова думка, 2001 – 559 с.; Його ж. Крах перебудовної політики // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол. ред. В. М. Литвин]. – К.: Вид-во “Ніка-Центр”, 2008. – С. 586–616.

²⁹ Гарань О. Становлення та діяльність...; Ковтун В.М. Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 1996. – 16 с.; Саух П.Ю. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям. – Рівне, 2001. – 219 с.

³⁰ Богомаз К. Політичні партії...

³¹ Кремень В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії...; Гарань О. Україна багатопартійна...

³² Литвин В.М. Політична арена...; Гетьман В.П. Як приймалася Конституція України. – К., 1996. – С. 3–62.

³³ Терзі О.С. Питання організації державної влади в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Донецьк, 1997. – 16 с.

³⁴ Рябчук К. Демократія і «партія влади» в Україні // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–11; Литвин В.М. Україна: досвід та

проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 559 с.

³⁵ Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Богомаз К. Громадсько-політичні рухи та партії в Україні. – Одеса, 2003. – 181 с.; Болбат Т. Політичне пробудження Східної України (1989 р.) // Схід. – 2007. – № 1 (79). – С. 64–69; Михайлів В. Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 64–68.

³⁶ Сімперович В.М. Вказ. праця.

³⁷ Сацький П.В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 2003. – 18 с.

³⁸ Михальченко М., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995 гг. – К., 1996. – 512 с.; Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.

³⁹ Дашутін Г., Михальченко М. Український експеримент на теренах гуманізму. – К., 2001. – 335 с.

⁴⁰ Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: «Академія», 1999. – 240 с.; Цветков В., Горбатенко В. Демократія – управління – бюрократія. – К., 2001. – 248 с.

⁴¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В.Ф. Солдатенко (кер.)]. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В.Ф. Солдатенко (кер.)]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.; Політична система для України...

⁴² Там само.

⁴³ Україна в ХХ ст. (1900–2000): Збірник документів і матеріалів / [упоряд.: А.Г. Слюсаренко та ін.]. – К., 2000. – 351 с., Яблонський В. Сучасні політичні партії України. – К., 1996. – 149 с.; Гарань О. Україна багатопартійна...; Лозицький В. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали / [упоряд. А. Кентій]. – К., 2009. – 454 с.; Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії...